

РОЛЬ БІБЛІЇ У ВИХОВАННІ МОРАЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті аналізуються особливості використання Біблії як однієї із найважливіших умов виховання загальнолюдських цінностей молодших школярів.

Ключові слова: Біблія, цінності, мораль, духовність, освіта, виховання.

В статье анализируются особенности использования Библии как одного из важнейших условий воспитания общечеловеческих ценностей младших школьников.

Ключевые слова: Библия, ценности, мораль, духовность, образование, воспитание.

The article deals with peculiarities of using the Bible as one of the most important factors of cultivating primary schoolchildren's universal human values.

Key words: the Bible, values, moral, mentality, education, cultivatiry.

Усе, чим людина, як людина, може і мусить бути, виражене цілком у Божественному вченні, і вихованню залишається лише поперед усього і в основу всього укоренити вічні істини християнства.

К. Д. Ушинський

Актуальність дослідження. Сьогодні, коли бездуховність, моральна і фізична розпуста, вульгарність і цинізм заповнили екрани телевізорів, сторінки газет, журналів і книжок, коли все це нав'язується як «загальнолюдські цінності», норми людського буття, час нарешті одуматися і згадати, хто ми є. Згадати, що за нами тисячолітня православна культура, у світлі якої віками жили наші предки.

Трагедія сучасного життя в тому, що з-під ніг людини вибиті тверді основи моральності й духовності. «Не плоть, а дух растлился в наши дни, и человек отчаянно тоскует», – характеристику, яку дав поет Федір Тютчев сучасному йому суспільству, повною мірою можна віднести й до нашого часу [2, с. 2]. Відомий філософ І. Ільїн писав, що на початку ланцюжка причинно-наслідкових зв'язків, які ведуть до загибелі культури і держави, лежить духовна криза особистості і суспільства [2, с. 2]. Виклики, що постали перед

українським суспільством, і зокрема сучасною освітою, як ніколи актуалізують проблему християнського виховання учнівської молоді.

Мета статті – проаналізувати теоретико-практичні виховні можливості Біблії.

Завдання роботи:

1) визначити передумови використання Біблії в навчально-виховному процесі учнівської молоді;

2) розкрити роль і місце Біблії у вихованні християнських цінностей;

3) визначити шляхи використання Біблії.

На нашу думку, є ціла низка причин, що свідчать про нагальну необхідність поліпшення християнського виховання в освітніх закладах України, це:

– різке падіння духовного і фізичного здоров'я української молоді – демонстративно неадекватна поведінка, агресивність, тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія, дошлюбне статеве життя, самогубство, бродяжництво;

– руйнівний вплив телебачення та Інтернету;

– криза основних виховних інституцій – сім'ї, школи, громади;

– відсутність реально підтриманих державою чітких ідеологічних орієнтирів;

– поява нової генерації учителів із низькою професійною мотивацією, ознаками індивідуальної свободи;

– цінність людини визначається не рівнем духовності, моральності, а її матеріальними статками;

– відсутність в Україні авторитетної високоморальної влади;

– Україною править «еліта», що асоціюється з незмірним багатством, хамством, бездуховністю, байдужим ставленням до проблем «ближнього».

Ми живемо в той час, коли наше духовне сприйняття зруйноване хтивістю та безсоромністю. Відступ від моральних норм став звичним явищем, а хороша поведінка – відхиленням. Індивідуальна свобода одержала схвалення громадськості. Усі ці виклики жорстко проєктуються на всі сфери суспільного життя, особливо на стан сучасної освіти, що зазнає суттєвих моральних, духовних втрат і збитків. Реформи, що відбуваються в галузі освіти, безсилі перед новими соціальними викликами. Сучасна освіта поступово втрачає своє основне призначення – виховання толерантної, високоморальної, християнської особистості. Справжня освіта – це передусім освіта високих моральних і духовних стандартів. За кілька віків наука й освіта виробили власні позитивні цінності – раціоналізм, знання, прогрес, розум. Ці надбання довгий час були і залишаються орієнтирами у становленні й удосконаленні освіти. Але цей шлях дав і багато негативних явищ: повну ізоляцію від культури, дегуманізацію науки і наукової творчості тощо. Орієнтація на нові сучасні інформаційні технології забезпечує лише інтелектуальну сферу сучасного випускника загальноосвітньої школи або ВНЗ. Однак сфера моралі та культури залишається поза увагою сучасної освіти. Наприкінці ХХ століття ці побічні успіхи прогресивного розвитку науки й освіти перетворилися на головні та стали викликом людству ХХІ століття.

За увесь період пострадянської освіти головної реформи в Україні – реформи християнської моралі – так і не відбулося. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують слова Василя Олександровича Сухомлинського: «Знання без виховання – це меч у руках божевільного» [6]. В Україні складається досить парадоксальна ситуація, суть якої полягає в тому, що за кількістю населення з вищою освітою наша держава посідає одне із провідних місць в Європі. Однак за рівнем життя серед країн цивілізованого світу ми, на жаль, посідаємо одне з останніх місць, а за кількістю негативних явищ, які відносяться до сфери моралі, духовності, – одне із перших.

Корупція, хабарництво, низький рівень культури, моралі, толерантності та інші антисоціальні явища ставлять під сумнів сам факт існування освіти як такої. Водночас влада та чиновники за рахунок зовнішніх успіхів (поремонтували дах, провели воду, придбали меблі, відкрили комп'ютерний клас, причому за кошти платників податків) намагаються завуалювати глибинні проблеми освіти, які визначають її якість, морально-духовне обличчя українського народу і держави зокрема. Вихід із ситуації, що склалася в суспільстві, і зокрема в освіті, можливий за умови повернення українського суспільства, влади та усіх суспільних інституцій до традицій християнської моралі, Божих заповідей. В іншому випадку українське суспільство чекає не лише економічна криза, а й духовна.

Говорячи про шляхи виходу з нинішньої складної ситуації, більшість педагогів є одноставними у тому, що необхідно посилювати морально-етичне виховання школярів шляхом залучення педагогічних можливостей релігійних традицій. Відомі педагоги Ян Амос Коменський, Іоанн Песталоцці, Микола Пирогов, Костянтин Ушинський, Григорій Ващенко, Василь Сухомлинський та інші зазначали, що моральне виховання є основою формування особистості. Вони стверджували, що бути людиною означає виховати в собі найкраще, те, що робить її вінцем творіння, образом і подобою Божою. Зокрема відомий педагог Григорій Ващенко підкреслював, що виховання повинно формувати в молоді ціннісні орієнтири відповідно до національних традицій і характеру та глибокої релігійності. Педагогічне кредо Г. Г. Ващенка зосереджене в тезі, згідно з якою головним для українця є «служба Богові й Батьківщині» [7, с. 369]. А німецький педагог В. Форстер стверджує, що виховання без релігії – це будова на піску [4]. Заслуговують на увагу погляди відомого дослідника С. Сірополка щодо відносин між церквою та школою. На його думку, церква має задовольнятися проголошенням своїх істин лише тим, хто належить до неї, тоді як світська освіта стосується усіх громадян і всіх дисциплін. Водночас С. Сірополко вважає, що найкращим вирішенням питання щодо місця релігії в школі може бути приклад зі статуту єдиної школи УНР, який визнавав лекції Закону Божого обов'язковими для учнів [5]. Автор статті «Християнська етика у навчальних закладах» [3, с. 53-54] Гентош стверджує, що виховання дітей і молоді має бути релігійним, адже це є неодмінною умовою становлення свідомого громадянина, здатного самовіддано служити Богові й Україні.

Християнське виховання пробуджує віру, відкриває мудрість Божих законів, за якими здавна жили наші предки, формує високі моральні чесноти,

що приводять людину до гармонії зі світом і власним сумлінням. У зв'язку з цим роль Біблії у вихованні молодших школярів набуває особливого значення. Це найвидатніша книга в історії людства, що увібрала народну мудрість, втілила моральні основи людського життя. Це джерело не просто явище культури, воно є основою духовного буття світу. Саме в Біблії – Книзі усіх книг – можемо знайти шляхи вирішення різноманітних проблем: життя і смерті, долі і душі людини, добра і зла. Вона вчить нас, як жити, що можна робити, а чого ні. Вона заспокоює в небезпеці, підбадьорює в нещасті і просвічує світлом життя в часи смутку та горя. Вона допомагає самотньому мандрівникові. Безбожник і гордій тремтять перед лицем її пророцтв, але для тих, хто в смутку і стражданні, вона є ніжною і люблячою матір'ю.

Біблію називають Книгою Книг. Але і ця назва не може охопити все значення цього безцінного джерела, яке не просто оповідає нам історію давніх часів, але й містить справжні перлини та правила поведінки, вчить нас цінувати вічне та орієнтуватися на минуле. Доступні біблійні тексти, сюжети та яскраві ілюстрації не можуть не зацікавити дитину, не викликати в неї безліч запитань, відповіді на які можна знайти в Книзі Життя. Сьогодні з огляду на ті негативні явища, що мають місце в дитячому та молодіжному середовищі, використання Біблії набуває особливої уваги та актуальності.

Так, у процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів у Дубенському коледжі РДГУ особлива увага на заняттях з педагогіки та під час проходження позакласно-виховної практики приділяється методиці використання виховних можливостей Біблії. Студентами коледжу розроблено і проведено ряд позакласно-виховних занять на дану тематику, які, на наше глибоке переконання, сприяють вихованню у дітей християнських цінностей.

Тема. Йосип та Марія.

Урок 1

Розповідь учителя про Йосипа та Марію – 25 хв (див. додаток для вчителя).

Питання для бесіди:

1. Як звали Матір Божу? (Марія).
2. Кого усім серцем (найбільше) любила Марія? (Бога).
3. Хто такі ангели Божі? (Слуги Божі, які завжди слухають Бога і допомагають людям).
4. Що сповістив Ангел Гавриїл Діві Марії? («Бог виявляє до Тебе особливу ласку. Ти народиш Сина Божого...») – далі за текстом).
5. Що відповіла на це Божа Мати? («Нехай буде так, як хоче Бог»).
6. З якого роду були Йосип та Діва Марія? (Давидового).
7. Як називалося місто, до якого вирушили Йосип з Марією? (Вифлеєм).
8. Чому Марія в довгій подорожі дуже хвилювалася? (У Неї мало народитися Боже дитятко).

Моральний висновок: виховувати в собі слухняність до батьків, учителів, старших; смирення і покору до Бога (5 хв).

Словникова робота: ангели, Вифлеєм (5 хв).

Додаток для вчителя

Євангеліє від Луки 1,5-25, 57-79.

Св. Діва Марія була донькою благочестивого подружжя Якима й Анни, які жили в невеликому місті Назареті. Вони довго жили, але не мали дітей, і це було причиною їхніх скорбот. Незважаючи на свої похилі роки, вони не втрачали надії на милість Божу і дали обітницю, якщо матимуть дитину, то присвятять її служінню Богу. І ось за якийсь час Анна стала матір'ю, вона породила дівчинку і дала їй ім'я – Марія. Коли Марії виповнилося три роки, батьки вирішили виконати обітницю. Вони принесли свою маленьку доньку в Єрусалимський храм і тут з рук у руки передали її первосвященикові. Із того часу маленька Марія лишається при храмі, виховується, навчається, молиться Богу.

Після свого більше ніж десятирічного перебування в Єрусалимському храмі і по досягненню повноліття Діва Марія згідно зі Старозаповітним Законом не могла більше залишатися у святилищі і тому, за промислом Божим, переселилася для проживання в місто Назарет у дім свого престарілого родича на ім'я Йосип. У домі Йосипа Свята Діва Марія вела просте, скромне і працелюбне життя. Вона доглядала за господарством, займалася рукоділлям, ходила по воду до джерела, яке, до речі, збереглося і до наших днів. Над тим джерелом нині знаходиться храм, побудований на честь Пресвятої Богородиці.

Зовні Вона мовби нічим не відрізнялася від інших дів юдейських, що жили в той час у Назареті. Але внутрішньо Вона була незрівнянно кращою за всіх дів усього світу. Пречиста Діва Марія любила в нічній тиші молитися і читати Святе Писання. Давній переказ говорить, що коли Вона одного разу як звичайно читала Святу Біблію і прочитала те місце у пророка Ісаї, де говориться, що Діва народить Визволителя світу, смиренно сказала собі: «Хотіла б я стати хоча б служницею у тої великої Діви». І в цей час раптом постав перед Нею благовісник Архангел Гавриїл і сказав: «Радуйся, Благодатная, Господь з тобою!». Почувши таке незвичайне ангельське привітання, Діва знітилася від його слів. «Що значить це привітання?» – думала Вона. Тоді Ангел сказав їй: «Не бійся, Маріє, бо в Бога благодать ти знайшла! І ось ти в утробі зачнеш і Сина народиш, і даси Йому ймення Ісус. Він же буде Великий, і Сином Всевишнього званий, і Господь Бог дасть Йому престола Його батька Давида».

Пречиста сказала Ангелу: «Як же це буде, коли Я мужа не знаю?..» І Ангел промовив у відповідь, що зачаття буде з Неба: «Дух Святий злине на Тебе і сила Всевишнього осінить (обгорне) Тебе». Почувши таку волю Божу про Себе, Вона смиренно нахилила голову і сказала: «Я – раба Господня! Хай буде мені згідно зі словом твоїм». І відійшов від Неї Ангел. Вона ж, тріпочучи і радіючи, сприйняла Святого Духа, щоб стати Матір'ю Спасителя. Цю радісну подію свята Церква згадує 7 квітня кожного року. Свято має назву Благовіщення Пресвятої Богородиці.

Український народ завжди з великою побожністю вшановував це свято. Про це свідчать народні традиції, прикмети, що збереглися і до нашого часу: «На Благовіщення навіть птиця гнізда не в'є». Випускати птахів у день Благовіщення вважалося благочестивим ділом.

У церкві в цей день святять проскури. Хворому на пропасницю дають таку проскуру як ліки і зберігають її на божнику поміж святими образами.

Тест до теми «Йосип та Марія» (10 хв).

1. В якому місті жили Йосип та Марія?

- а) Назареті;
- б) Вифлеємі;
- в) Єрусалимі.

2. Яке ім'я мав Ангел, що возвістив Діві Марії благу звістку?

- а) Михаїл;
- б) Серафим;
- в) Гавриїл.

3. Що побажав зробити імператор тієї країни?

- а) переселити людей;
- б) перелічити людей;
- в) вигнати людей.

4. До якого міста вирушили Йосип та Діва Марія?

- а) Вифлеєму;
- б) Віфсаїди;
- в) Ієрихону.

Правильна відповідь: 1 – а, 2 – в, 3 – б, 4 – а.

Методичні поради: ознайомити дітей із відзначенням християнського свята Благовіщення.

Тема. Біблія – Святе Письмо для християн і пам'ятка культури для всіх людей світу.

Мета: поглибити знання учнів про Святі Книги, їх написання, складові та зміст; домогтися усвідомлення того, що Біблію писали різні люди, але під впливом Святого Духа, тому вона вся богонатхненна; виховувати пошану до пам'яток людської культури і до Біблії зокрема.

Обладнання: Біблія, репродукції картин та ілюстрації на біблійні сюжети.

Хід уроку

I. Організаційна частина.

- 1. Вітання.
- 2. Молитва («Отче наш»).

II. Актуалізація опорних знань учнів.

1. *Вступна бесіда.*

- Що ви знаєте про Бога, створення світу, Заповіді Божі?

2. *Розминка.*

- За іменами пригадаємо деякі біблійні сюжети.

Адам – перша людина на Землі, створена Богом із пороку земного.

Авель – син Адама та Єви. Доглядав за тваринами (був пастухом); любив Бога, був покірним і добрим.

Єва – перша жінка на світі, Бог створив її із ребра Адама. Піддалася на спокусу змія і вчинила непослух (гріх), за що була вигнана з раю.

Ной – праведник, який дотримувався Божого Закону і за це був врятований від всесвітнього потопу. За велінням Божим побудував ковчег і в ньому перебував разом зі своєю сім'єю (а також і всіма тваринами – усіх по парі), поки не відступила вода.

Мойсей – знайдений у річці дочкою фараона. Виріс у царській сім'ї, але був простим і співчував людям, котрі були в рабстві. Обраний Богом як провідник ізраїльського народу. Через нього Бог об'явив людям 10 заповідей.

3. Робота в групах.

Дати підписи до ілюстрацій біблійних сюжетів.

- Вавилонська вежа.
- Ной будує ковчег.
- Каїн і Абель.
- Стрітення Господнє.
- Розп'яття Ісуса Христа.
- Благовіщення Діві Марії.
- Перше чудо Ісуса Христа.
- Фараонова дочка знаходить Мойсея.

III. Мотивація навчальної діяльності учнів.

Коли життя на втому схоже,

Здається, коштує гроші, –

Візьми у руки слово Боже

І стане легше на душі (С. Рачинець).

- Слово Боже, Святе Письмо, Святе Писання, Вічна Книга. Як іще можна назвати це? (Біблія).

- На сьогоднішньому занятті ми відкриємо значущість цієї Книги Книг, поговоримо про її створення та писання, авторів та частини, з яких вона складається.

IV. Робота над темою уроку.

1. Етимологічна цікавинка.

Поняття «біблія» – грецького походження. Воно означає «книги». В основі цієї назви – найменування стародавнього сирійського міста Бібліос, у якому виготовляли папір – папірус. Греки називали той папір біблосом, а книги, написані на ньому, – бібліями. Зверніть увагу: книги (біблії) зберігаються у приміщеннях – бібліотеках. Звідси мовні родичі: Біблія, бібліотека, бібліотекар...

Ми поговоримо не про ті старовинні книги, які писалися на біблосі, а про священну книгу християн, книгу, яку знає весь світ – Біблію.

2. Бесіда з учнями.

- Що вам відомо про Біблію? Що це за книга?
- Де ви її бачили?
- А чи опрацьовували самі? Про що саме читали?

3. Повідомлення.

Цікаво знати

- Біблія складається із книг Старого Заповіту і Нового Заповіту. Слово «заповіт» означає «угоду», «договір», «союз», тому Біблія – це договір, заповіт між Богом і народом.

- Старий Заповіт укладає угоду з давньоєврейським народом, а в ньому розповідається про створення світу, про історію богообраного єврейського народу, а також пророцтва (тобто передбачення) про прихід на землю Месії, Спасителя, тобто Ісуса Христа.

- Новий Заповіт розповідає про союз Бога з усім людством через Ісуса Христа. Новий Заповіт часто називають Євангелієм (слово в перекладі з грецької означає «добра звістка»). Складається Новий Заповіт із чотирьох Євангелій, книги Діян Святих Апостолів та послань (листів) Святих Апостолів.

- Писали Біблію люди, обрані Богом, які називалися пророками й апостолами. Писали вони її під натхненням та одкровенням Святого Духа. Наприклад, 5 книг Старого Заповіту написав Мойсей, інші книги – пророки та царі. Є 4 Євангелія, написані євангелістами Марком, Матвієм, Лукою та Іваном. Вам доводилося чути «Євангеліє від Матвія» або «Євангеліє від Івана»? Це свідчить про те, що його написав апостол Матвій чи Іван.

- Біблію писали в різні часи і різними мовами (Старий Заповіт – давньоєврейською мовою, Новий Заповіт – грецькою). Над нею працювали шістдесят поколінь авторів упродовж кількох тисяч років. Але ще раз наголошую, писали під впливом Духа Святого, їм Бог ніби підказував, що писати, наділяв талантом, натхненням. І тому вся Біблія є богонатхненною. Для християн є священною уся Біблія, тому вона – Книга Книг, тобто найкраща з книг.

4. Словник.

Старий Заповіт	Євангеліє
Новий Заповіт	пророки
Богонатхненна	апостоли

- Що означають ці слова (пояснення)?

5. Бесіда з учнями.

- Якщо ви уважно слухали пояснення, то пригадаєте, якою мовою писали Біблію (єврейською і грецькою).

- Як же її розуміли люди всього світу?

V. Узагальнення знань учнів.

VI. Підсумок.

Тема. Біблія – Слово Боже до людини.

Мета: освітня – засвоєння учнями знань про Біблію, її написання, з яких частин та книг складається Святе Письмо, яке значення має Слово Боже для людини, як користуватися Книгою; **розвиваюча** – розвивати вміння вести пошук Істини, знаходити в Біблії відповіді на основні питання людського буття, прагнення плекати власну душу, зберігати та примножувати духовну культурну спадщину християнства; **виховна** – виховувати в учнів усвідомлення того, що Біблія є Словом Божим; розуміння важливості Біблії для особистого життя; високі моральні цінності; свідому соціальну відповідальність за наслідки власної поведінки.

Обладнання: ілюстрації, ребуси до теми, Біблія.

Хід заняття

I. Організаційний момент.

- Доброго дня, сідайте!

Налагодження контакту із дітьми.

- Діти, давайте з вами пограємо у гру. Вийдіть, будь ласка, на середину класу. Станьте в коло, візьміться за руки. Давайте по черзі скажемо один одному приємні побажання.

- Дай Боже здоров'я.

- Дай Боже гарного дня.

- Дай Боже довгих років життя.

(Побажання учнів).

- Скажіть, чи радісніше стало на душі, чи покращився ваш настрій?

- А чому він покращився? Правильно, тому що ми почули добрі та теплі слова, побажання. Адже «Слово – крильця метелика, Ніжно тендітні, тремтливі, Слово спокійне, без вереску – Ліки на рани чутливі».

- Існує Книга, що є повітрям людської душі, у просторі якого тримаються крила таких людських чеснот, як людяність, доброта, чесність і співчуття; ця Книга лікує рани; у ній наше спасіння, для душі воскресіння; вона вчить жити за християнськими законами!

- Назвіть цю Книгу. Правильно, це – Біблія.

- Отже, тема нашого зняття – «Біблія – Слово Боже до людини».

Зверніть увагу на дошку, давайте прочитаємо:

«Біблія – це книга, яка подає нам дороговкази у житті».

- Як ви розумієте ці слова? Прочитайте їх ще раз і подумайте.

(Відповіді учнів)

II. Основна частина.

Подача нового матеріалу.

- Що ви знаєте про Біблію? (Відповіді учнів).

Біблія – найвідоміша і найпоширеніша книга. Назва її походить від грецької мови «біблос» – «книги». Це бібліотека, що створювалась упродовж 1500 років. Вона складається з двох частин – Старого і Нового Заповітів.

Люди отримали Біблію від Святого Бога, який відкрив нам Свою Божественну Мудрість і Свою Волю. Біблію ще називають Святим Письмом, Словом Божим, Божим Одкровенням, Книгою Книг. Біблія записувалася через обраних людей: пророків, євангелістів, апостолів.

Біблія поділяється на Старий та Новий Заповіти. Це пов'язано з народженням Ісуса Христа. Усі книги, написані до його народження, об'єднані в Старому Заповіті, а всі ті, що написані після його Смерті і воскресіння, складають Новий Заповіт.

«Створення світу»

Робота із ключовим віршем.

Розшифрувати ключовий вірш, розмістивши в порядку зростання чисел.

7 2 10 13 3 6 9 12 5

Божим ми що сталось розуміємо, Словом так, невидимого віки

8 4 1 14 11

збудовані що Вірою видиме з.

Робота з Біблією.

Робота в групах. Учитель поділяє клас на 7 груп після того, як школярі прочитали в Біблії про створення світу. Кожна група описує, що створив Бог – Творець світу (1 група – перший день, 2 група – другий день, ... 7 група – сьомий день).

Кожній групі роздається пелюстка квітки, вони записують на ній, що створив Бог, а потім вивішують усі пелюстки, з'єднавши їх в єдину квітку.

Отже, як людина повинна ставитися до навколишнього світу (на основі тексту)?

III. Підсумок заняття.

- Що нового ви дізналися на цьому уроці?
- Що вам найбільше запам'яталося?
- Над чим ви замислилися сьогодні?
- Про що розповісте батькам?

Ділова гра «мікрофон».

1. Що в Біблії говориться про створення світу?

2. Як людина повинна ставитися до навколишнього світу?

Учням дається мікрофон, кожен із них відповідає на запитання і передає іншому.

Бог – Творець світу і кожного з нас.

Пам'ятаймо про це і любімо його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Затовський А. Православ'я і школа в новому тисячолітті: досвід, проблеми, перспективи / А. Затовський. – К., 2006. – С. 2.
2. Біблія для дітей. – К., 1992. – 485 с.
3. Гентош О. Християнська етика у навчальних закладах / О. Гентош // Рідна школа. – 1998. – № 8. – С. 53-54.
4. Назаренко І. Родина, релігія, виховання / І. Назаренко // Життя і школа. – 1998. – № 3. – С. 11-16.
5. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.
6. Сухомлинский В. О. Счастье творишь ты сам / В. О. Сухомлинский // Учительская газета. – 1984. – 4 сентбря.
7. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 369.

Дата надходження до редакції: 17.04.2013 р.